

Az erdélyi unitárius egyháztörténet-írás 1990–2012 között

KOVÁCS SÁNDOR

Tudomásunk szerint nem történt meg az erdélyi unitárius egyháztörténet-írás monografikus, részletekbe menő feldolgozása. A református egyháztörténet-írás 1990–2001 között elért eredményeiről Sipos Gábor számolt be a Sapientia Könyvek sorozatban megjelenő *Tizenkét év. Összefoglaló tanulmányok az erdélyi magyar tudományos kutatások 1990–2001 közötti eredményeiről I–III.* című kötetben (Tánczos–Tökés 2002). Az unitárius egyháztörténet-írás eredményei sajnálatosan ebből a kötetből kimaradtak. A *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* legújabb kötetében olvasható egy szócikk az unitárius egyházi irodalomról, ebben az egyháztörténet-írásban elért eredményekre is találunk néhány utalást. Jelen felmérésünk is csak leltár jellegű lehet, és csak arra vállalkozhatunk, hogy bemutassuk a szakterületen született fontosabb eredményeket.

Az unitárius egyháztörténet-írás legújabb története 1968-cal, az Unitárius Egyház fennállásának 400. évfordulóját ünneplő rendezvénysorozattal kezdődött. Erre az alkalomra készült el és jelent meg a *Négyszáz év. 1568–1968* című emlékkönyv. 1971-től, a 77. évfolyammal kezdődően újraindult az 1861-ben alapított *Keresztény Magvető*, a Magyar Unitárius Egyház legrégebbi és máig megjelenő teológiai folyóirata. Az egyháztörténeti jellegű írások (is) a *Keresztény Magvető* hasábjain jelentek meg, és 1990-ig csak ebben publikálhattak a felekezet lelkészei, egyháztörténészei (de nem csak ők). A folyóirat szerkesztője és mindenese Erdő János teológiai professzor, egyháztörténész volt. Haláláig (1996-ig) szívén viselte a *Keresztény Magvető* ügyét, a folyóirat szerkesztése, kiadása életművének tekinthető. Szerkesztésében 1971-től 1996-ig 19 évfolyama és 76 füzete jelent meg a *Keresztény Magvető*nek.

A rendszerváltás után nem történt lényeges változtatás, a folyóirat továbbra is negyedévenként jelent meg, hasábjain a már korábban publikáló szerzők mellett újak is jelentkeztek egyház-, eszme- és művelődéstörténeti tanulmányaikkal. Az erdélyi magyar történész nemzedék legjelesebb képviselői publikáltak a *Keresztény Magvető* hasábjain 1990 után; hogy csak a legnagyobbakat említsük: Imreh István, Tonk Sándor, Faragó József, Binder Pál, Egyed Ákos, Benkő Samu, Sas Péter, Hermán János, Szabó Miklós, László Gyula, Kovács András és a sort folytathatnánk. A legtöbbet publikáló szerzők közül a már említett főszerkesztő, Erdő János neve mellett ki kell emelnünk Gaal György nevét, aki a *Magvető* 1971-es újraindítása óta hűséges munkatársa volt e nagy múltú folyóiratnak. 1990 után megjelenethette azokat a tanulmányait is, amelyek korábban a cenzúra miatt nem láthattak

nyomdafestéket. A legfontosabbak: *Egy felekezeti egyetem alapítása Kolozsváron 1920-ban* (1990); *Orbán Balázs halála és temetése* (1990); *Berde Áron pályája a tanügy és tudomány szolgálatában* (1992); *Kőváry László és Kolozsvár* (1994); *Unitárius épületek és építkezések az egykori kolozsvári Magyar utcában* (1995); *A kétszáz éves kolozsvári unitárius templom* (1996); *A protestantizmus szerepe a magyar művelődés történetében* (1996); *Gyergyai Árpád, a vérátömlesztés és az antiszeptikus sebészet erdélyi úttörője* (1996); *A tordai unitárius iskola az erdélyi művelődés szolgálatában* (1996); *Az unitárius iskolaügy történeti vázlata* (1997); *Brassai és az Unitárius Kollégium* (1997); *Jakab Elek és Kolozsvár* (1997); *Unitáriusok a kolozsvári egyetemen* (1998); *Kétszáz éve született Gyergyai Ferenc* (1999); *A kolozsvári Unitárius Kollégium építéstörténete* (2001); *Amit Ferenczi Sándorról még érdemes feljegyezni* (2002); *Iff. Gyergyai Árpád (1881–1952), a fül-orr-gégész tudósa* (2002); *Brassai Sámuel, a szanszkrit nyelv tanára* (2004); *Az unitárius iskolaügy a 20. század első felében* (2008); *Brassai Sámuel és az Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok* (2009); stb.

Gaal György 1989 után – *Műzsák és erények jegyében* (Kolozsvár, 2001) címmel – kötetben is összegyűjtötte fontosabb egyháztörténeti tanulmányait. Szerkesztésében jelent meg *A szent szabadság oltalmában* (Kolozsvár, 2000) című, az 1848–49-es forradalom és szabadságharc unitárius résztvevőinek emlékét megőrkítő tanulmánykötet. Ő volt a szerkesztője és kiegészítője az Unitárius Kollégium alapításának 450. évfordulójára megjelentetett monográfiának is (Gál–Benczédi–Gaal 2007).

Molnár István, a székelykeresztúri múzeum megalapítója is hűséges munkatársa volt a *Magvetőnek*, 1990 után megjelent tanulmányai: *Helytörténeti adalékok a székelykeresztúri egyházkör eklézsiáinak ismeretéhez: Csehétfalva, Énlaka, Firtosvára, Firtosmartonos, Gagy, Nagymedesér, Kismedesér, Szentábrahám, Magyarandrásfalva* (1994); *Adalékok a székelykeresztúri egyházkör eklézsiáinak ismertetéséhez: Csekefalva, Tarcsafalva, Székelyszentmiklós* (1995); *Kőrispatak* (1996).

Az unitárius lelkészek közül elsősorban Simén Domokos nevét kell megemlítenünk, aki egyházközségi monográfiáival, tanulmányaival gazdagította a *Keresztény Magvetőt*. Fontosabb tanulmányai: *Adalékok a bethlenszentmiklósi unitárius egyházközség történetéhez 1860-ig* (1990, 1997); *Adalékok Szentbenedek történetéhez* (1997); *Adatok Kis- vagy Magyar-Sáros és unitárius egyházközsége történetéhez* (2000); *A harang és a harangozás jelzése* (1997); *A humoródfürdői unitárius búcsú* (1999); *A küüllői unitárius egyházkör közgyűlésének sorrendje 1711–1816 között* (1993); *A mikeszászi önálló unitárius egyházközség története* (2000); *Árva-Özveggy Kassa* (1997); *Erdélyi partikulumok és partikulisták* (1996); *János Zsigmond valláspolitikája* (1993); *Közös múltunk emlékeiből* (1999); *Nevelésügy a marosmagyarszentbenedeki unitárius egyházközségben az 1800–1860-as években* (1998).

Az erdélyi unitárius egyháztörténet kutatása Balázs Mihály szegedi professzornak köszönhetően kapott lendületet. 1990 után a Keserű Bálint és Balázs Mihály

nevével fémjelzett szegedi tudományos műhelyben több fiatal erdélyi lelkész is megfordult és részt vett a közös kutatási programokban. A közös munka eredményeként Molnár B. Lehel kolozsvári főlevéltárnok és Kovács Sándor, a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet adjunktusa 2001-ben megindította *Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai* című sorozatot, melynek eddig hét kötete jelent meg: *Boros György unitárius püspök naplója, 1926–1941* (Kolozsvár, 2001); *Két könyv az Egyedülvaló Atyaistennek, a Fiúnak és a Szentléleknek hamis és igaz ismeretéről* (Kolozsvár, 2002); Gál Kelemen: *Káli Nagy Elek élet- és jellemrajza* (Kolozsvár, 2003); Kénosi Tözsér János – Uzoni Fosztó István: *Az erdélyi unitárius egyház története I–II.* (Kolozsvár, 2005, 2009); *Heltai Gáspár imádságos könyve. 1570–1571* (Kolozsvár, 2006); „Így nőtt a fejremre a sok vadrózsza...” *Levelek, dokumentumok Kriza János népköltészeti gyűjtőtevékenységének történetéhez* (Kolozsvár, 2012). A sorozat elsősorban olyan forrásokat tesz közzé, amelyek jószerivel ismeretlenek a szakma előtt. A sorozatot szerkesztő Molnár B. Lehel és Kovács Sándor tanulmányai is figyelemre méltóak.

Molnár B. Lehel legfontosabb publikációi: Az őszi hálaadási úrvacsoraosztás időpontja. *Keresztény Magvető* 1993, 99. évf., 4. sz., 235–236; 210 éve jelent meg Szentábrahámi L. Mihály „Summa”-ja. *Unitárius Közlöny* 1997, 6. sz., 4; 1848 márciusa a kolozsvári Unitárius Kollégiumban. *Művelődés* 1998, 10. sz., 1–2; Az Erdélyi Unitárius Egyház anyakönyvei. *Keresztény Magvető* 1999, 105. évf., 1-2. sz., 23–27; Az Udvarhelyköri Unitár[ius] Ekkl[ézsi]ák javainak conscriptiója 1715. dec. 10-én. *Keresztény Magvető* 1999, 105. évf., 3-4. sz., 150–168; Kelemen Lajos történész munkássága. *Lakiteleki unitárius emléknep* 1999, 29–33; Emlékezés Kőváry Lászlóra. *Művelődés* 2000, 5. sz., 28–30; Szentmihály vértanúi kettős tükrökben. In: Gaal György (szerk.): *A szent szabadság oltalmában. Erdélyi unitáriusok 1848–49-ben.* Kolozsvár, Unitárius Egyház, 2000, 195–237; Szigety Csehi Miklós önéletrajza. In: Gaal György (szerk.): *A szent szabadság oltalmában. Erdélyi unitáriusok 1848–49-ben.* Kolozsvár, Unitárius Egyház, 2000, 345–349; A kolozsvári Unitárius Kollégium szabadságharcos diákjai. In: Gaal György (szerk.): *A szent szabadság oltalmában. Erdélyi unitáriusok 1848–49-ben.* Kolozsvár, Unitárius Egyház, 2000, 372–376; Role of the Unitarian Church of Transylvania. (Társ-szerző: Szabó Árpád) IARF (ed.): *Centennial Reflections. International Association for Religious Freedom. 1999–2000.* Assen, Royal Van Gorcum, 2001, 107–111; Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának rövid története. (Társ-szerző: M. Bodrogi Enikő) *Korunk* 2001, 9. sz., 50–58; The Transylvania Archives Project: Documenting the History of a Unitarian Community (Társ-szerző: Deborah J. Youngman) *The Journal of Unitarian Universalist History* 2001, vol. 28., part 2., 1–8; Az Erdélyi Unitárius Egyház intézményrendszere. *Korunk* 2002, 4. sz., 31–38; Tiboldi István. In: *Tiboldi István (1793–1880). Szentgerice 1819–1844.* Marosvásárhely, 2003, 2–15; Unitarian Heritage in Transylvania. Digitizing the Documents at the Unitarian Archives and Library in Cluj. (Társ-szerző: Deborah J. Youngman)

Zeitschrift für Siebenburgische Landeskunde 2003, vol. 26. (97.) nr. 1., 83–87; Kelemen Lajos és az Unitárius Múzeum gondolata. In: Pál-Antal Sándor – Sipos Gábor – W. Kovács András – Wolf Rudolf (szerk.): *Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár, EME, 2003, 380–392; Az Erdélyi Unitárius Egyház szerepe az Unitárius Világszövetség megalakulásában, és részvétele a szövetség munkájában. *Acta Transylvanica. Anuarul Centrului de Istorie a Transilvaniei* 2004, vol. 1., 163–170; Pákei Lajos és a dévai Dávid Ferenc-templom. *Keresztény Magvető* 2005, 111. évf., 1. sz., 45–51; Újabb adatok a „medgyesi mozgalomról” Pál Tamás tollából. *Keresztény Magvető* 2005, 111. évf., 3. sz., 228–235; Aranyosmenti unitárius egyházközségek. *Művelődés* 2005, 58. évf., 10. sz., 25–28; Scholae Militantes. Ismeretlen epizód a tordai unitárius iskola történetéből. *Keresztény Magvető* 2006, 112. évf., 4. sz., 418–430; Unitárius püspöki vizitációs jegyzőkönyvek és néhány Aranyos menti unitárius egyházközség ezek tükrében. In: Keszeg Vilmos – Szabó Zsolt (szerk.): *Aranyos-vidék magyarsága. Aranyosszék, Torda és vidéke a változó időben*. Kolozsvár, Kriterion Könyvkiadó, 2006, 131–135; Erdő János egyházunk és népünk szolgálatában. In: Szabó Árpád (szerk.): *Isten és Ember szolgálatában. Erdő János emlékezete*. Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2007, 9–36; A pályakezdő Kelemen Lajos. *Keresztény Magvető* 2007, 113. évf., 4. sz., 420–427; A Diploma Leopoldinum és a háromszéki unitárius püspöki vizitáció. *Keresztény Magvető* 2008, 114. évf., 4. sz., 483–489; Az Unitárius Lelkészek Országos Szövetségének rövid története. *Erdélyi Múzeum* 2008, 70. kötet, 3-4. füzet 89; Nevek és korok. Az Erdélyi Unitárius Egyház egyházköreiből 1948 és 2009 közötti változása; esperesei és felügyelő gondnokai. *Keresztény Magvető* 2009, 115. évf., 2. sz., 287–310; Note asupra formării unitarianismului în Transilvania și problemele toleranței religioase în principatul Transilvaniei (secolul XVI-XVIII). *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica* 2010, 137–145; Kriza János és az 1868. évi emlékszinat. *Keresztény Magvető* 2011, 117. évf., 4. sz., 426–437; A háromszéki unitáriusok 17. századi történetéhez. Toposz és valóság közt. *Keresztény Magvető* 2012, 118. évf., 3. sz., 245–275.

Kovács Sándor legfontosabb publikációi is a *Keresztény Magvető*-ben, a *Református Szemlé*-ben, illetve különféle hazai és külföldi folyóiratokban és tanulmánykötetekben láttak napvilágot: A könyvek sorsa, avagy unitárius egyházpolitika a türelmi rendelet évtizedeiben. *Studia Doctorum Theologiae Protestantis* 2012, 3. sz., 327–334; Kéziratos graduálok az Erdélyi Unitárius Egyházban. *Református Szemle* 2011, 104. sz., 423–439; Fejérvári Sámuel útinaplója az Erdély és Törökország közti határszélek kijáratásakor, 1741-ben. *Studia Doctorum Theologiae Protestantis* 2011, 2. sz., 369–384; Kriza János, a püspök. *Keresztény Magvető* 2011, 117. sz., 418–425; Metamorphosis Ecclesiae. Az erdélyi unitárius intézményrendszer a 16–18. században. *Studia Doctorum Theologiae Protestantis* 2010, 1. sz., 273–285; Orbán Balázs és az Unitárius Egyház. *Keresztény Magvető* 2010,

116. sz., 124–144; Edictul de toleranță și Biserica Unitariană. In: Hendrik Belt (ed.): *Geneza și semnificațiile ideii de toleranță religioasă în Principatul Transilvaniei (secolele XVI-XVIII)*. Alba-Iulia, Editura Altip, 2010, 191–206; Istoria formării Episcopatului Unitarian din Transilvania. In: Bocșan Nicolae – Brandes Dieter – Lukacs Olga (ed.): *Evoluția Instituțiilor Episcopale din Transilvania. Partea I. De la începuturi până la 1740. Healing of Memories. Punte între Biserici, Culturi și Religii*. Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2010, 153–164; Die Unitarische Kirche in Siebenbürgen. In: Brandes Dieter – Grajdian Vasile – Lukacs Olga (Hrsg.): *Kurze Geschichte der Kirchen und Religionsgemeinschaften in Siebenbürgen. Healing of Memories. Brücke zwischen Kirchen, Kulturen und Religionen*. Kolozsvár–Leipzig, Kolozsvári Egyetemi Nyomda – Evangelische Verlagsanstalt, 2010, 149–174; A magyar unitárius peregrinatio academica vázlatos története 1848 után. *Keresztény Magvető* 2009, 115. sz., 561–587; Kétszáz éve született John Paget, Erdély magyar honpolgára. *Keresztény Magvető* 2008, 114. sz., 203–218; Az erdélyi unitarizmus történeti vázlata. In: Szabó Árpád (szerk.): *Négy száznegyven év. 1568–2008*. Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2008, 97–126; Istoria Bisericii Unitariene din Ardeal. In: Brandes Dieter – Grajdian Vasile – Lukacs Olga (ed.): *Scurtă istorie a Bisericilor și comunităților religioase din Transilvania. Healing of Memories. Punte între Biserici, Culturi și Religii*. Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2008, 131–154; Adalék Jókai 'Egy az Isten' című regényének geneziséhez. *Irodalomtudományi Közlemények* 2008, 112. sz., 435–446; Egy elfelejtett angol unitárius, John Fretwell és a magyar irodalom. In: Szabó Árpád (szerk.): *Isten és ember szolgálatában. Erdő János emlékezete*. Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2007, 231–249; Kénosi Tözsér János és Uzoni Fosztó István Históriaja és az intézményesülő angol–magyar unitárius kapcsolatok. *Keresztény Magvető* 2007, 113. sz., 148–160; Petrus Cromer Naplója (1601–1639). In: Balázs Mihály – Gábor Csilla (szerk.): *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban*. Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2007, 401–409; Contributions to late 17th century relationship of the Transylvanian Unitarians and their coreligionists in England and the Netherlands. In: Szczuki Lech (ed.): *Faustus Socinus and His Heritage*. Kraków, Polish Academy of Arts and Sciences, 2005, 455–466; Adalék Gejza József életéhez és teológiai munkásságához. *Keresztény Magvető* 2004, 110. sz., 160–170; Egy hitvita – két jegyzőkönyv. Adalék Heltai Gáspár megtéréséhez. *Keresztény Magvető* 2004, 110. sz., 437–443; Transylvania and the Unitarian College Manchester: The Sharpe Hungarian Scholarships. In: Smith Leonard (ed.): *Unitarian to the Core. Unitarian College Manchester 1854–2004*. Manchester, Unitarian College, 2004, 143–160; Servet kultusz az unitárius kollégiumokban. *Református Szemle* 2003, 96. sz., 684–696; Az unitárius egyházi irodalom, avagy kísérlet annak összefoglalására. *Keresztény Magvető* 2003, 109. sz., 34–46; Adalékok a Szervét-irodalom, -ikonográfia és -kultusz történetéhez. *Keresztény Magvető* 2003, 109. sz., 176–209; Adalék Homoródszentmártoni Bíró

Sámuel 1665–1721 főgondnok életéhez. *Keresztény Magvető* 2002, 108. sz., 12–19; Adalék Kossuth Lajos angol és amerikai unitárius kapcsolataihoz. *Keresztény Magvető* 2002, 108. sz., 20–30; Az erdélyi unitáriusok és az Újvilág. *Keresztény Magvető* 2002, 108. sz., 365–374; Jakab Elek és Dávid Ferenc. *Keresztény Magvető* 2002, 108. sz., 374–380; Egy angol–magyar unitárius életútja. John Paget 1808–1892. In: Gaal György (szerk.): *A szent szabadság oltalmában. Erdélyi unitáriusok 1848–49-ben*. Kolozsvár, Unitárius Egyház, 2000, 316–334; Biografia seu vita Georgii Markos Csikfalviensis. *Keresztény Magvető* 1998, 104. sz., 62–65; Lázár István (1742–1811). *Keresztény Magvető* 1995, 101. sz., 58–66; Unitárius nagyjaink sírkövei a házsongárdi temetőben. *Keresztény Magvető* 1994, 100. sz., 97–105; Gejza József (1742–1782). *Keresztény Magvető* 1992, 98. sz., 42–49.

Pál János lelkész-történész közelmúltunkat feltáró értékes tanulmányai részint a *Magvető*ben, részint jeles hazai és külföldi folyóiratokban, tanulmánykötetekben láttak nyomdafestéket: Újabb adalékok a medgyesi mozgalom történetéhez. *Keresztény Magvető* 2007, 4. sz., 428–439; Vissza- és elrománosítási kísérletek a székelyföldi unitárius egyházközségekben. *Magyar Kisebbség* 2008, 1-2. sz., 186–253; Zsidókérdés a Magyarországi Unitárius Egyház nemzet- és egyházépítő stratégiájának tükrében. *Regio* 2009, 1. sz., 117–146; Zsidókérdés a Magyarországi Unitárius Egyház nemzet-és egyházépítő stratégiájának tükrében (1940–1944). *Keresztény Magvető* 2009, 3. sz., 381–420; Impériumváltás (1918–1920) az Unitárius Egyház angol-amerikai kapcsolatainak tükrében. *Regio* 2010, 4. sz., 33–71; Kényszerpályás útkeresés. Adatok a dél-erdélyi Unitárius Egyház történetéhez. *Keresztény Magvető* 2011, 1. sz., 22–45; Kiapadó búvópatak. Szombatosok az Unitárius Egyházban 1944 után. *Keresztény Magvető* 2010, 4. sz., 386–395. (társszerző Gidó Attila); Paradigmaváltozó kisebbségi sors. Az Unitárius Egyház gazdaságsszervező stratégiái és tevékenysége 1920 és 1940 között. *Keresztény Magvető* 2011, 2. sz., 115–129; A dél-erdélyi unitárius egyház helyzete és önszerveződési stratégiái 1940–1944 között. *Limes* 2011, 2. sz., 59–74; The Jewish question and the nation-and church-building strategy of the Unitarian Church between 1940 and 1944. In: Hunyadi Attila Gábor (ed.): *State and minority in Transylvania, 1918–1989. Studies on the history of the Hungarian community*. New York, Columbia University Press, 2012, 169–198.

2000 után több lelkésznek is megjelent egyháztörténeti monográfiája: Kedei Mózes: *Az unitárius egyház rövid története* (Kolozsvár, 2002); Pap Gy. László: *Unitárius örökségünk Biharon és Nagyváradon* (Nagyvárad, 2005); Pap Gy. László: *Bágyoni hangos fájdalom. Adatok az egyházközség történetéhez* (Budapest, 2009); Pap Gy. László: *Ébredések a Zsidó-hegy árnyékában* (Székelyudvarhely, 2011); Makkai-Ilkei Ildikó: *A Benczédi Unitárius egyházközség rövid története* (Székelyudvarhely, 2009).

Bibliográfia

Gál Kelemen – Benczédi Gergely – Gaal György

2007 *Fejezetek a Kolozsvári Unitárius Kollégium történetéből*. Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház.

Tánczos Vilmos – Tökés Gyöngyvér

2002 *Tizenkét év. Összefoglaló tanulmányok az erdélyi magyar tudományos kutatások 1990–2001 közötti eredményeiről I.* Kolozsvár, Scientia Kiadó, 315–319.